

S. L. RUBINŠTEJN,
Institut filosofie AV SSSR, Moskva

OTÁZKY PSYCHOLOGICKÉ THEORIE

Jednou z důležitých podmínek úspěšného rozvoje psychologické vědy je zevrubné rozpracování otázek teorie.

Theoretické koncepce, jež v zahraniční psychologii vytvořili představitelé předcházející generace, jsou v nynější době již přežilé a stávají se minulostí. Nových větších theoretických zobecnění, způsobilých s nových posic shrnouti fakta získávaná experimentálním zkoumáním a dání směr další práci, není. Tato situace v zahraniční psychologii je způsobena krizí světového názoru a vratkostí methodologických základů vědy, rozleptávaných různými odrůdami neopositivismu.

Jinak se jeví situace v naší, sovětské psychologii. Psychologická věda v SSSR má zvláštní předpoklady k tomu, aby, opírajíc se o své výsledky a o všechno pokrokové, co je ve světové vědě, pokročila v dalším rozpracování psychologické teorie. Umožňují to pevné methodologické a filosofické základy psychologie, možnosti dané učením o vyšší nervové činnosti i celkový úhrn a výsledky veškeré předchozí práce sovětských psychologů. Avšak toho všeho nevyužívají sovětsští psychologové náležitým způsobem. Otázkám psychologické teorie se u nás nevěnuje dostatečná pozornost. Proto bylo možno, aby se uplatnily v literatuře již označené (*»Voprosy filosofii«*, č. 4, 1954), jednak vulgárně sociologisátorské tendence, jednak tendence mechanistické, převádějící psychologické zkoumání na fysiologické¹ tendence, které brzdí rozvoj psychologie a nemají s marxismem nic společného.

Proto dosud nebyly dostatečně do hloubky řešeny principiální theoretické problémy, které je nutno řešit, má-li být psychologie přebudována na přírodovědeckém základě Pavlovova učení o vyšší nervové činnosti.

Úkol rozpracování otázek teorie nemůže být vyškrtnut z pořadu dne. Přitom nikterak nelze stavět do protikladu práci theoretickou a experimentální. Není sporu o tom, že široké rozvinutí experimentální psychologické práce je pro rozvoj psychologické vědy životně důležité a nezbytné. Eze ní psychologická věda nemůže existovat ani se rozvíjet. Ale samo experimentální zkoumání je slepé, jestliže jeho cesta není osvětlována teorií. Zanedbávání teorie se vždy krutě vymstí. Odvrat od teorie, jak známo, vede k nadvládě špatné teorie. Otázkám psychologické teorie je nutno věnovat vážnou pozornost. Je nezbytně zapotřebí theoretického bádání pronikajícího do hloubky.

Následující stať je pouze pokusem naznačit některé z aktuálních theoretických problémů, obrátit k nim pozornost a v nejobecnějších rysech načrtnout možné způsoby jejich řešení.

¹ Nezakrytě tyto vulgárně mechanistické tendence vystoupily ve stati V. M. Archipova *»O materiálnosti psychiky a předmětu psychologie«* (Sovětskaja pedagogika, č. 7, 1954). Její autor ve jménu materiálnosti psychiky chybně převádí jevy psychické na fysiologické, tedy vlastně existenci psychiky odmítá.

V posledních letech vyvstal sovětským psychologům úkol přebudovat psychologii na přírodovědeckém základě učení o vyšší nervové činnosti. Přírozeně vzniká otázka, jaký je vzájemný vztah mezi tímto úkolem a budováním sovětské psychologie na základě dialektického materialismu.

Požadavek přestavby psychologie na základě učení I. P. Pavlova může být vyjádřen ve zkratce jako požadavek její přestavby na základě reflexní teorie. Avšak analýsa samé reflexní koncepce jako přírodovědecké teorie vyžaduje, aby v ní byl oddělen její čistě fyziologický obsah, a ty filosofické principy, jejichž speciální formou projevu je tato teorie. Speciální forma projevu obecných filosofických principů, v níž vystupují v reflexní teorii činnosti mozku, a samy tyto filosofické principy nebývají vždy zřetelně odlišeny. Tím vzniká možnost uvádět dílčí formu projevu filosofických thesů místo samých těchto thesů. Filosofické principy tedy nevystupují ve své vlastní kvalitě. Princip determinismu v jeho materialistickém pojetí na př. nyní vystupuje pro psychology veskrze jako jedna z thesů reflexní teorie,² zatím co ve skutečnosti sama reflexní teorie má vystupovat jako dílčí projev dialektickomaterialistického principu determinismu.

Nebezpečí a škodlivost takové záměny obecného filosofického principu za speciální formu jeho projevu v té neb oné dílčí vědě spočívá v nesprávné thesi, k níž vede tato záměna v jiných příbuzných vědách — v našem případě psychologii. Staví totiž před nesprávnou alternativu: buď vůbec nerealizovat daný princip anebo jej přijmout v té formě jeho projevu, která je specifická pro druhou vědu. Zatím však prvním úkolem psychologie jest, aby našla pro tytéž filosofické principy, které tvoří základ učení o vyšší nervové činnosti, novou, pro psychologii specifickou formu jejich projevu. Jediným spolehlivým podkladem k tomu, aby psychologie byla založena na učení o vyšší nervové činnosti, aby se s ním spojila bez újmy pro specifičnost každé z těchto dvou věd, jsou tyto obecné principy, které by zvláštním způsobem vystupovaly v učení o vyšší nervové činnosti a v psychologii.

Co znamená »reflexní« pojetí psychické činnosti? Znamená, že to je činnost lidského mozku, která je určena vnějšími podmínkami, a je reakcí (odpovědí) na ně. Znamená tedy, že psychické jevy jsou určovány vzájemným působením mezi člověkem jako subjektem a objektivním světem. Tato these obsahuje v nerozvinuté formě myšlenku, které se dostalo rozvinutého a zevšeobecněného vyjádření v dialektickomaterialistickém pojetí determinovanosti jevů jako jejich objektivní zákonitě vzájemné souvislosti a vzájemné podmíněnosti.

Determinismus v historii vědeckého i filosofického myšlení byl při svém vzniku spojen s mechanistickým světovým názorem. Objevil se ve formě teorie příčiny, působící jakožto vnější popud a bezprostředně určující konečný efekt vnějšího působení. Lze snadno se přesvědčit o neudržitelnosti takového pojetí determinismu. Všechna fakta vědy i každodenního pozorování svědčí proti němu. Na každém kroku se přesvědčujeme o tom, že jedno a totéž působení může vyvolat u různých lidí různou reakci. Různou reakci vyvolává totéž působení i u téhož

² Takovýto výklad principu determinismu je všeobecně rozšířen. Pronikl i do »*Prospektu učebnice psychologie*«, vydaného roku 1953 pod redakcí A. N. Leontějeva, S. L. Rubinštejna, A. A. Smirnova a B. M. Těplova.

člověka za různé situace, v různých podmínkách. To se potvrzuje na všech jevech nejen organické, nýbrž i neorganické přírody. Výsledek působení jakékoliv příčiny závisí nejenom na povaze předmětu působícího jakožto příčina na druhý předmět, ale i na povaze toho předmětu, na který se působí. V souhlase s dialektickomaterialistickým determinismem vzájemná souvislost a vzájemná podmíněnost jevů se zakládají na tom, že se každá změna jednoho jevu obráží na všech ostatních a sama je odpovědí na změnu druhého jevu, který na daný jev působí. A tato odpověď je podmíněna povahou nejen působícího jevu, ale i toho jevu, který se podrobuje působení. Jiným vyjádřením téhož obecného principu je these: Vnější příčiny působí prostřednictvím vnitřních podmínek, které tvoří základnu vývoje jevů.

Tento obecný princip se realizuje tak mnohotvárně, jak mnohotvárná je povaha jevů, jež vstupují ve vzájemné působení. Tato obecnost filosofického principu se neprojevuje toliko v některé ze speciálních oblastí jevů, nýbrž u všech jevů. V každé speciální oblasti jevů se projevuje v souhlase se zvláštní formou vzájemného působení v této oblasti, proto musí nabýt zvláštní formy projevu. Vytváříme-li psychologii na základě dialektického materialismu, je nutno najít tu specifickou formu projevu, jakou musí mít dialektickomaterialistický princip determinismu vzhledem k psychickým jevům. Řešení otázky této specifické formy jeho projevu se opírá o otázku vztahu jevů fyziologických a psychologických, učení o vyšší nervové činnosti a psychologie.

2

Ve vývoji reflexní činnosti mozku vznikají nové — psychické jevy: počítky, vjemy, atd. Tím zároveň zákonitě vzniká nový objekt zkoumání a vyvstávají nové úkoly vědecky jej studovat, úkoly psychologie.

Reflexní činnost mozkové kůry je současně činností nervovou (fyziologickou) i psychickou (pokud je to jedna a táž činnost nahlížená v různých vztazích). Proto vzniká úkol zkoumat ji za prvé jakožto nervovou činnost, určenou fyziologickými zákony nervové dynamiky (procesů vzruchu a útluhu, jejich iradiace, koncentrace a vzájemné indukce), za druhé jakožto činnost psychickou (jako vjemy a pozorování, vzpomínky, myšlenky atd.).

Každá věda zkoumá jevy skutečností ve vztazích pro tuto vědu specifických. Pro fyziologii je skutečnost souhrnem podnětů působících na mozek, na analysátory. Pro psychologii je souhrnem objektů poznání a činnosti, objektů, s nimiž je v interakci člověk jako subjekt. To je ona specifická sféra vzájemného působení, která určuje předmět psychologie.

Specifické úkoly psychologie začínají s přechodem ke zkoumání psychické činnosti člověka uskutečňované mozkem. Psychologie zkoumající psychickou činnost lidí je jednou z věd o člověku.³ Je to věda, odhalující zákonitosti psychické činnosti člověka uskutečňované mozkem.

³ Otázka umístění psychologie v systému věd se obvykle komplikuje tím, že mnozí při pokusu řešit ji vycházejí z protikladnosti přírodních a společenských věd a vylučují jakékoliv přechody mezi nimi. V pojmu »společenské vědy« se přitom stírají jemnější rozdíly mezi vlastními vědami o společnosti a vědami o jevech společensky determinovaných, k nimž náleží psychologie člověka, jakož i druhé vědy o člověku.

Tradiční pojetí věd přírodních a věd společensko-historických jakožto protikladných, které předpokládá vnější protiklad přírody a společnosti, nevyhnutelně padá — jak ukázal již

Psychická činnost jakožto činnost uskutečňovaná mozkem, se podřizuje všem zákonům neurodynamiky: bez přihlídnutí k těmto zákonům nelze psychické jevy plně objasnit. Psychologické zkoumání nelze stavět do protikladu k fyziologickému zkoumání neurodynamiky a odtrhovat je od něho, nýbrž je nezbytné pojímat je jako jeho zákonitě prodloužení, jež uchovává všechny výsledky fyziologického zkoumání neurodynamiky a využívá jich k objasnění psychických jevů. Přitom zároveň psychické jevy, vznikající jako produkt neurodynamiky, podmiňují nové hledisko psychologického zkoumání, ve kterém se tytéž procesy, které zkoumá fyziologické učení o vyšší nervové činnosti, objevují v nové, specifické kvalitě. Vzaty v této kvalitě jsou determinovány těmi vztahy, od nichž fyziologie abstrahuje.

Na př. učení se zpaměti, t. j. určitým způsobem organizované zapamatování, s fyziologického hlediska jeví se jako organizace podávání podnětů působících na mozek. Proto podléhá všem zákonům neurodynamiky korových procesů. Avšak když objasňujeme výsledky učení se zpaměti působením těchto zákonitostí, abstrahuje od celé řady vzájemných vztahů, které jsou příznačné pro učení se zpaměti jako zvláštní druh psychické činnosti. Když tentýž proces, který s fyziologického hlediska představuje odpověď mozku na určitým způsobem organizované podávání podnětů, nahlížíme při psychologickém zkoumání jako učení se zpaměti, nutně se objevují nové závislosti, a to závislost na činnosti člověka, na vztazích, do kterých člověk v průběhu této činnosti vstupuje (na př. k učební látce, k ostatním lidem, k učiteli, ke školnímu kolektivu atd.), a na vztahu k tomu, čemu se člověk učí. V těchto nových souvislostech zkoumá daný proces psychologie. Každý psychologický výzkum odhaluje některou ze závislostí tohoto druhu. Fyziologie od nich abstrahuje.

Pro organizaci činnosti člověka je znalost zejména těchto závislostí a zákonitostí, kterým podléhají, velmi důležitá. Úkol odhalit je připadá psychologii.

Psychické jevy, podléhající fyziologickým zákonům vyšší nervové činnosti (zákonům dynamiky nervových procesů), projevují se jako výsledek působení fyziologických zákonů, stejně jako zase fyziologické a vůbec biologické jevy, podléhající na př. zákonům chemie, vystupují jako výsledek působení chemických zákonitostí. Avšak fyziologické procesy jsou samy o sobě novou, zvláštní formou projevu chemických zákonitostí, a právě tato nová, specifická forma jejich projevu vystupuje v zákonech fyziologie. Obdobně fyziologické zákony neurodynamiky nabývají v psychických jevech nové zvláštní formy projevu, kterou vyjadřujeme v zákonech psychologie. Jinými slovy, psychické jevy zůstávají svéráznými psychickými jevy a přitom jsou zároveň formou projevu fyziologických zákonitostí, podobně jako fyziologické jevy zůstávají fyziologickými, i když vystupují ve výsledcích biochemických zkoumání zároveň jako forma projevu zákonů chemie. Takový je všeobecný vzájemný poměr mezi zákony nižších a vyšších forem pohybu hmoty, mezi »níže« a »výše« ležícími oblastmi vědeckého bádání. Rozšíření obecnějších zákonitostí níže ležících oblastí na oblasti speciál-

Marx — jde-li o člověka. Člověk je produktem rozvoje přírody i subjektem dějin. Proto, jestliže se vychází z protikladu přírody a společnosti, nelze najít umístění pro vědu o člověku vůbec počítaje v to i psychologii. Psychologie je jednou z věd o podstatě člověka jakožto produktu historie. Tím je podmíněna souvislost psychologie jak s vědami o přírodě (především s učením o vyšší nervové činnosti), tak s vědami společensko-historickými.

nější nevyklučuje nezbytnou potřebu zjišťovat specifické zákony těchto speciálnějších oblastí.

Poznááme-li biochemickou povahu fyziologických jevů, nepřestávají tím být tyto jevy specifickými, prohlubuje se toliko jejich znalost. Reflex nepřestane být reflexem, i když sebedůkladněji probádáme biochemické zákonitosti vytváření korových spojů; totéž musíme říci o kterýchkoli fyziologických jevech. S pokrokem na př. biochemie zažívání poznáme tento proces jako specifický výsledek chemických reakcí, přitom však zůstane specifickou formou jejich projevu, zůstane procesem zažívání charakterisujícím v této specifické formě existenci živých bytostí a nikoli reakce chemických prvků.

Podobně i zákonité souvislosti zjišťované psychologickým zkoumáním vystupují při neurodynamické analýze jako výsledek působení neurodynamických zákonů odrazové činnosti mozku. Tím však nemizí specifičnost psychických jevů. Jestliže psychické jevy vystupují jako výsledek odvozený z působení zákonitostí vyšší nervové činnosti, neztrácí tím svůj význam znalost zákonů stanovených psychologickým zkoumáním. A nejen to; samo fyziologické zkoumání usilující o objasnění psychických jevů neurodynamickými zákonitostmi vychází z dat psychologie. K objevení centrálního útlu dospěl I. M. Sečenov tím, že — jak sám dosvědčuje (Autobiografické zápisky, str. 121. a další) — fyziologickými prostředky řešil úkoly postavené psychologii. Vzal si za úkol objasnit ovládanost, příznačnou pro volní jednání. Odpovědí na tuto otázku byl centrální útlum. I. P. Pavlov, jak ukazují »středy«, postupně »srovnával« své fyziologické pojmy s psychickými jevy, aby »zkoušel« jejich vhodnost tím, jak mohou tyto psychické jevy vysvětlit. Takový je obecný zákon, řídící vzájemné vztahy mezi různými disciplínami systému věd: výše ležící oblasti kladou úkoly níže ležícím a níže ležící poskytují prostředky k jejich řešení; první naznačují okruh jevů, jež mají být objasněny, druhé slouží jejich objasnění. Vzájemný vztah psychologie a učení o vyšší nervové činnosti zapadá do obecného rámce vzájemných vztahů mezi »níže« a »výše« ležícími oblastmi vědeckého poznání.

Chápeme-li takto vztah fyziologických a psychologických zákonitostí, fyziologické a psychologické charakteristiky činnosti mozku, poznáváme jasně nevhodnost řady formulací, které se v poslední době staly běžnými.

Především je zřejmá nevhodnost formulace, ve které se prezentují jevy psychické i fyziologické jako koordinované stránky jednoho procesu. Její chybnost záleží v tom, že zakrývá onu hierarchii prvotního a odvozeného, základu a formy jeho projevu, která vyjadřuje podstatu vztahu mezi fyziologickou a psychologickou charakteristikou, a že je mylně vykládá jako rovnoprávně souvztažné, jako koordinované, paralelní. Její chyba je v tom, že jsou ukazovány různé »stránky«, ale nejsou ukázány vztahy těchto »stránek«.

Proti této formulaci se mnohdy staví jiná these, rovněž neprůkazná. Podle ní fyziologická a psychologická charakteristika jsou vedle sebe stojícími »komponenty« charakteristiky, kterou dává psychickým jevům psychologie, zatím co fyziologie se omezuje na částečnou (fyziologickou) jejich charakteristiku. Toto pojetí vyjadřuje koncepci staré »fyziologické psychologie«, zároveň mechanistickou i idealistickou. Bohužel je vyjádřením (i když nikoli jako uvědomělá theoretická koncepce) i faktického stavu některých našich psychologických prací, jež jsou konglomerátem vedle sebe položených, nikoli náležitě do vztahu uvedených

fysiologických a psychologických dat. Takovéto zpracování výzkumu naprosto nelze hájit, neboť vychází z theoreticky nesprávné koncepce. Klade-li se fysiologická a psychologická charakteristika souřadně vedle sebe nebo zahrne-li se prvá do druhé, ztrácí tím fysiologická charakteristika jevů svou efektivnost, neboť psychické jevy nevyniknou pak ve své specifičnosti, jako nová svérázná forma projevu fysiologických zákonitostí, která dostává svůj výraz v zákonech psychologie. Hledání specifičnosti psychologických zákonitostí se pak projevuje tím, že se principiálně nesprávně stavějí psychologické a fysiologické zákonitosti do protikladu. To, že se nesprávně stavějí do protikladu a oddělují jedny od druhých, je jen druhým projevem jejich výchozího vnějšího souřadného spojení.⁴

Velmi rozšířená, ale chybná je formulace, která říká, že fysiologické zákony neurodynamiky se vztahují k materiálnímu základu psychických jevů, kdežto psychologické zákony se vztahují k psychickým jevům, jež jsou »nadstavěny« nad tímto materiálním fysiologickým základem. Tato formulace je zvláště škodlivá a nebezpečná, poněvadž tím, že charakterisuje fysiologické zákonitosti vyšší nervové činnosti jako »základ« psychologie, zdá se navenek blízká správnému pojmání vztahu fysiologických zákonitostí a psychologie. Ve skutečnosti však svým vnitřním smyslem a původní zaměřeností vyjadřuje vyhraněný dualismus. Stanoví mezi nimi ve směru vertikálním (od fysiologického »základu« k psychickým jevům, které se nad ním »nadstavují«) touž vnější souřadnost, jakou předchozí formulace stanovily ve směru »horizontálním«. Podle smyslu této formulace se fysiologické zákony vyšší nervové činnosti nevztahují k psychickým jevům, nýbrž pouze k jejich fysiologickému »základu«, k fysiologickým jevům. Psychické jevy podle této formulace nevystupují jako projev neurodynamických zákonů. Spojení mezi nimi je přerušeno. Je to obnova starého schematu, zároveň mechanistického i idealistického.⁵ Celý obsah Pavlovova učení o vyšší nervové činnosti, celý postup rozvoje vědy vyvrací koncepci skrytou v této formulaci.

3

Cesty psychologického, jakož i každého vědeckého bádání vůbec vždy více nebo méně uvědoměle jsou určeny tou theoretickou koncepcí, která je jeho základem. Tato theoretická koncepce určuje postup zkoumání. Jaký má být plán a cesty psychologického zkoumání?

Řešením nám zde musí být dialektickomaterialistické pojetí determinismu. Bezprostředním vyjádřením tohoto pojetí je these, že vnější příčiny působí skrze vnitřní podmínky.

Není těžké dokázat, že právě tato these určuje onen »model« zkoumání, který realizoval I. P. Pavlov v učení o vyšší nervové činnosti. Obvykle a zcela oprávněně se zdůrazňuje, že I. P. Pavlov pojímal činnost mozku jako činnost realizující

⁴ Právě toto nesprávné stavění psychologie a učení o vyšší nervové činnosti do protikladu, aby se tím prokázala samostatnost psychologie, vystoupilo zvláště výrazně ve stati N. P. Antonova »Dialektický materialismus — theoretický základ psychologie«. (»Voprosy filosofii«, č. 1, 1953.)

⁵ Kam vede, jasně demonstrovala stať B. V. Bělajeva »O základním zákonu psychologie« (»Sovětskaja pedagogika«, č. 9, 1953), ve které autor dospěl k úplnému odtržení obrazu od činnosti mozku.

vnější vzájemný vztah organismu s podmínkami života. Ale stejně se podtrhuje i druhé: I. P. Pavlov mohl zjistit zákonitost těchto vnějších vztahů jen proto, že při jejich zkoumání objevil vnitřní zákonitosti neurodynamiky korových procesů, zákon jejich vnitřního průběhu (zákony irradie a koncentrace) a jejich vzájemné vztahy (zákony indukce). Bez znalosti těchto vnitřních zákonů bylo by možné toliko popisně konstatovat, že takovéto vnější působení vyvolalo v daném případě takovou reakci (bezprostředně je přitom uvádět do vztahu podle schematu: stimulus — reakce). V lepším případě bylo by možno ukázat skupiny nebo typy podnětů a uvádět s nimi ve vztah rovněž popisně vydělené skupiny nebo typy reakcí. Právě touto cestou jde, jak známo, behaviorismus. V protikladu k Pavlovovi sleduje mechanistické schema: stimulus — reakce. Popis vnějších vztahů stimulu a reakce odpovídá pragmatické a vůbec pozitivistické metodologii, z níž vycházejí behavioristé. Ke zjištění pravých zákonitostí tato cesta nevede. V Pavlovových výzkumech se zkoumané jevy (vylučování slin na podnět, vytváření podmíněného spoje) stávají indikátory zákonitostí, jež jsou jejich základem. I. P. Pavlov dospívá k poznání skutečné zákonitosti vnějších vztahů organismů k jejich životním podmínkám, poněvadž vychází z toho, že tyto vnější vztahy se lomí skrze vnitřní vztahy, skrze vnitřní zákonitosti mozkové činnosti. Jedině tato cesta vede ke skutečně vědeckému poznání. Jen zjištěním vnitřních zákonů neurodynamiky korových procesů I. P. Pavlov vytvořil vědeckou teorii — učení o vyšší nervové činnosti.

Obdobně je třeba stavět úkol i v psychologii. Jiným způsobem, na základě jiného »modelu« nemůžeme budovat ani psychologickou vědu. Základní slabost psychologické teorie se ukazuje právě v tom, že se v psychologii dosud nepostupovalo vědomě tímto způsobem.

Vezměme na př. výzkum myšlení. V literatuře, zejména věnované myšlení žáků, nacházíme poukazy k případům, kdy se přenáší nebo nepřenáší řešení s jednoho úkolu na druhý, jemu obdobný. Jsou to fakta, s nimiž se učitel při práci se žáky ve škole setkává neustále, fakta velmi závažná pro usuzování o myšlenkové činnosti. Jako příčina toho, zda se provede či neprovede přenos, uvádí se obměna podmínek při ukládání úkolu. Závěr podobných zkoumání je možno vyjádřit zhruba, schematicky, a proto jistě krajně zjednodušeně tak, že přenos je závislý na variování podmínek. Avšak slovem přenos se jen metaforicky označuje jakési vnější dění, aniž se odhaluje jeho vnitřní psychologický obsah. Psychologicky — přenos — to je z o b e c n ě n í. Variování podmínek, za kterých se žákovi předkládá úkol, to není popis činnosti žáka, nýbrž učitele. Spojovat přenos s variováním, znamená uvádět do přímého vztahu vnější působení (činnost učitele na obměňování podmínek úkolu) s výsledkem myšlenkové činnosti žáků; myšlenková činnost žáků se přitom pomíjí. Myšlenková činnost se vysvětluje podle schematu: stimulus-reakce, ale nezjišťuje se její vnitřní obsah, její vnitřní zákonitosti.

Co může znamenat variování podmínek ve vztahu k myšlenkové činnosti žáka? Toliko jedno: variování vytváří příznivé podmínky pro a n a l y s u, pro vyčlenění podstatných podmínek od nepodstatných, t. j. podmínek úkolu ve vlastním přesném smyslu od vedlejších okolností, za kterých byl tento úkol v jednotlivých případech dán. V pozadí závislosti v a r i o v á n í — p ř e n o s vystupuje před námi druhá závislost: a n a l y s a — z o b e c n ě n í.

Uvedeme druhý příklad, v němž lze postihnout jiný postup myšlenek. Myšlení se traktuje jako souhrn myšlenkových činností a samy tyto myšlenkové činnosti jako postup vědecky podložených znalostí, společensky vypracovaných a v procesu učení osvojených způsobů řešení racionálních úkolů atp. (naznačujeme tento postup myšlení opět stejně zjednodušeně, hrubě schematicky, jako prvý). Zde se zdůrazňuje především o s v o j o v á n í znalostí a dovedností (způsobů řešení úkolů) v procesu učení. Není sporu o tom, že osvojování znalostí a dovedností je věc velmi důležitá a formování myšlení nezávisle na něm není možné. Ale co vlastně znamená osvojování, jež se uskutečňuje v procesu učení? Je to pedagogický fakt. Zůstáváme-li v mezích zkoumání samého tohoto faktu, výzkum se přirozeně zaměřuje především a hlavně k popisu etap osvojování a těch podmínek, na nichž závisí jeho úspěšnost. Hrozí nebezpečí, že zkoumání v podstatě zůstane ve sféře pedagogické problematiky. K tomu, aby přešlo do oblasti vlastního psychologického výzkumu, je třeba objasnit, co osvojování znamená psychologicky, t. j. zjistit vnitřní psychologický obsah, vnitřní zákonitosti myšlenkové činnosti žáků, v důsledku které k osvojování dochází. P s y c h o l o g i c k y je osvojování poznatků myšlenková činnost, která záleží v analýze, synthese, abstrakci a zobecnění a uskutečňuje se při učení.

Jestliže při charakterisování etap, v nichž si žáci osvojují rozumové činnosti, konstatujeme, že činnosti z počátku probíhají v mezích praktické oblasti (počítání na prstech) a potom přecházejí do oblasti rozumové (počítání z hlavy), pak je to pouze popis některého jevu, nesporně se uplatňujícího a velmi důležitého. Avšak v psychologii je třeba psychologicky jej rozeanalyzovat. P s y c h o l o g i c k y je přechod od »vnější činnosti« k »vnitřní« — proces abstrakce, jejíž postup je nutno prozkoumat.

Myšlenková činnost se projevuje ve formě mnoha různých operací. Každá z nich musí být podrobena zvláštnímu zkoumání a výkladu, přihlížejícímu k její svéráznosti. K tomu, aby všechny tyto dílčí výklady dílčích operací mohly být v konečném shrnutí spojeny v jednu obecnou teorii myšlenkové činnosti, je nezbytné, aby všechny dílčí operace při všech svých zvláštnostech byly vyloženy jako akty analýsy a synthesy a od nich odvozené procesy zobecnění a abstrakce, uskutečňované v různých podmínkách, na různém materiálu a na různé úrovni. Tyto akty představují jakési »společné jmenovatele« rozmanité myšlenkové činnosti, kteří dovoluují podat její zobecněný výklad. Analýsa a synthesa a jejich výsledek abstrakce a zobecnění jsou nezbytnými pojmy obecné teorie myšlenkové činnosti. Při zkoumání myšlenkové činnosti je třeba prozkoumat jejich pohyb. Charakterisovat jakoukoliv rozumovou činnost psychologicky znamená konec konců odvodit ji z činnosti analýsy, synthesy atd. Sama analýsa, synthesa i zobecnění přijímají ovšem různé formy a dávají různé výsledky podle toho, v jaké konkrétní myšlenkové činnosti se uplatňují. Zákonité vztahy mezi analýsou a synthésou a jejich výsledkem — zobecněním a abstrakcí tvoří základní vnitřní zákonitosti myšlení. Úkol psychologického bádání záleží v tom, že má ukázat tyto základní vnitřní zákonitosti, které samy sice nevyčerpávají to, čeho je třeba k vysvětlení myšlenkové činnosti, ale jsou k jejímu objasnění nezbytně nutné. Pojetí myšlenkové činnosti stejně jako každé činnosti člověka musí vycházet od vnějších vzájemných vztahů, které vznikají u člověka v procesu učení, při osvojování si poznatků nahromaděných lidstvem, od vztahu k úkolům, jež

se člověku kladou ve společenském životě, během učení se atd. Avšak nezjistíme-li vnitřní zákonitosti, vnitřní vztahy, skrze něž se tyto vnější vztahy lomí, nemůžeme pochopit myšlenkovou činnost člověka ani samy tyto vnější vzájemné vztahy a jejich zákonitosti. Není dvou cest při budování psychologické teorie: jedné, opírající se o vzájemné vnitřní vztahy jednotlivých myšlenkových činností, a druhé, orientující se na vnější vztahy myšlení k předmětu. Existuje jediná — a pouze jediná — cesta pro psychologické bádání a výtvoření pravé teorie myšlení. Totiž taková, že zkoumajíce vnější vzájemné vztahy myšlenkové činnosti k jejímu objektu, k úkolům, které se v jednotlivých případech stavějí, budeme hledat její vnitřní zákony, a promítajíce vnější vzájemné vztahy přes tyto vnitřní zákony myšlenkové činnosti, pochopíme i samy tyto vnější vztahy v jejich zákonitosti.

Vychází-li se pouze od vnitřních zákonů generalisace (zobecnění), nelze určit, co jmenovitě a podle kterých znaků se bude zobecňovat. To závisí na zvláštěnostech samých předmětů a na vnějších vzájemných vztazích, které u subjektu splynou s objektem. Avšak bez vnitřních zákonitostí nelze pochopit, jak se zevšeobecnění uskuteční a jaký dá výsledek. Vnější vzájemné vztahy se ukáží jako zákonité teprve tehdy, když se zjistí vztahy vnitřní a jejich zákonitosti.

Taková je v principu základní otázka psychologické teorie: je zapotřebí vyjádřit životní jevy v psychologických pojmech, vyčlenit v nich onu stránku, která tvoří speciální předmět psychologického zkoumání; je zapotřebí vyjádřit souvislost mezi nimi pomocí vnitřních psychologických zákonitostí, a tak se dostávat k psychologickému pojetí zákonitosti základních vnějších vztahů člověka k objektivnímu světu, k druhým lidem, jeho vztahu ke společenské zkušenosti, k soustavě poznatků osvojovaných učením atd.

4

Naznačili jsme v obecných rysech strukturu psychologické teorie. Zbývá otázka, co bude tvořit její obsah. Je nutno i to, byť jen schematicky, načrtnout.

Centrální místo v systému psychologie musí zaujímat psychika jako proces, jako činnost.* Tato these Sečenovova si stále podržuje svou platnost. Psychickým jakožto činností rozumíme psychický proces nebo souhrn procesů, které slouží k uspokojení nějaké životní potřeby člověka a jsou zaměřeny na nějaký cíl, více nebo méně bezprostředně souvisící s uspokojením této potřeby. Jde tedy o činnost člověka, subjektu, osobnosti, nikoliv pouze některého orgánu (být to byl i mozek), o činnosti člověka mozem uskutečňované. Takovou činností může být na př. estetické vnímání nebo myšlení, pokud uspokojuje estetickou nebo poznávací potřebu člověka a je zaměřeno k tomuto cíli. Psychický proces, který sám není činností člověka v tomto smyslu, vždy vstupuje v nějakou další činnost a na ní závisí. Zkoumání psychiky jakožto procesu nebo činnosti je prvním úkolem psychologie. Zahrnuje i zkoumání vědomí jako procesu nebo činnosti vědomého odrážení světa.

Každý psychický proces je zapojen do vzájemného působení člověka se světem

* Pozn. překladatele: autor v originále důsledně používá místo obvyklého výrazu »psychika« adjektiva »psychičeskoje«.

a účastní se v regulaci jeho jednání, jeho chování; každý psychický jev je jednak odrazem bytí, jednak článkem v regulaci chování, jednání lidí. Proto do sféry psychologického bádání náleží pohyby, činnosti, jednání lidí, t. j. nejen »psychická« rozumová činnost, ale i ta praktická činnost, jejímž prostřednictvím lidé mění přírodu a přetvářejí společnost. Nicméně předmětem psychologického zkoumání v nich je toliko jejich specifický psychologický obsah, jejich motivace a regulace, pomocí které jsou činnosti uváděny v soulad vzhledem k objektivním podmínkám, za kterých se uskutečňují a jež se odrážejí v čítí, vnímání, ve vědomí.

Každý psychický proces, každá psychická činnost znamená vždy styk individua se světem. V psychické činnosti vždy vzniká to, co ve formě odrazu představuje objektivní skutečnosti, t. j. obraz objektivní skutečnosti. Obraz sám o sobě, mimo psychický proces nebo činnost není a nemůže být předmětem psychologického zkoumání. Nemůže mimo jakýkoli proces ani existovat. Ale za jistých podmínek pro subjekt vystupuje vně procesu, poněvadž proces, v němž se obraz utváří, není subjektem sám uvědomován. Zde úkol psychologického zkoumání spočívá v tom, že si při měnění podmínek průběhu procesu vnímání bude všimnout utváření odpovídající činnosti, aby odhalilo zároveň proces. Při ztížených podmínkách stejně jako i v počátečních etapách formování příslušné činnosti (na př. zrakového vnímání předmětu nebo situace) lze sledovat zrakovou analýzu, syntézu, zobecnění a na základě toho interpretaci, zkrátka celou psychickou skladbu procesu vnímání.

Je tedy předmětem psychologického zkoumání obraz v nedělitelném spojení s psychickou činností. Stejně tak psychické procesy, psychická činnost, mohou být pochopeny ve své specifčnosti jedině tehdy, budou-li brány ve spojení s obrazem, který v jejich průběhu vzniká. Specifčnost zrakového vnímání na př. vyvine jen ve spojení s obrazem, který se v jeho procesu objevuje.

Každý psychický proces dostávající konkrétní výraz v obraze, v němž se odráží konkrétní svět, předpokládá na druhé straně subjekt, který rovněž tak je vždy spojen s objektivním světem. Učení o psychických procesech, a o psychické činnosti dochází k neřešitelným rozporům, jestli přesto, že se pojímají jako jedna z forem spojení subjektu s objektivním světem, nejsou spojeny s učením o psychických vlastnostech člověka, jestliže se psychickým procesům nedostává vyjádření nejenom v obraze předmětu, ale i v charakteristice subjektu.

Otázka spojení psychické činnosti s psychickými vlastnostmi člověka je jednou ze základních otázek psychologické teorie. Jedině spojením psychických vlastností člověka s jeho činností se otevírá možnost působit na jejich utváření. Na správném řešení právě této otázky více než na všem ostatním závisí schopnost psychologie přinést významný a přitom svůj specifický příspěvek k výchově lidí a formování jejich schopností. Zatím učení o schopnostech, o psychických vlastnostech osobnosti a o její psychologické charakteristice vůbec je stále nejméně propracovanou částí psychologie. Zde více než kdekoli v psychologii se silně uplatňuje substancialisace psychiky, spojovaná s minimem vědeckého zpracování formou hrubého psychomorfismu, jenž uvádí schopnosti do přímého vztahu s morfológickou strukturou mozku bez zřetele k dynamice reflexní činnosti.

Reflexní pojetí psychiky se nevztahuje jenom k psychickým procesům, ale rozšiřuje se i na psychické vlastnosti. Psychická vlastnost je schopnost reagovat za určitých podmínek určitou psychickou činností na působení generalisovaná urči-

tým způsobem. Rozšíření reflexní koncepce na psychické vlastnosti nutně vede ke spojování učení o psychických vlastnostech s učením o psychických procesech.

Tradiční hledisko rozumělo pod pojmem vlastnost osobnosti obvykle jen rysy charakteru nebo schopnosti provádět složité druhy profesionální činnosti (hudebníka, matematika atd.). Tyto vlastnosti se traktovaly jako individuální zvláštnosti odlišující jednoho člověka od mnoha jiných lidí. Zatím však nelze rozbor vynikajících individuálních zvláštností odtrhovat od zkoumání elementárních »rodových« vlastností, společných všem lidem. Mimořádné schopnosti jednotlivých lidí, odtrhneme-li je od této základny, nutně se mystifikují a jejich zkoumání se znemožňuje. Avšak je třeba právě naopak všechny vlastnosti člověka zkoumat v jejich vzájemném spojení a vycházet při tom z »rodových« vlastností, společných všem lidem.

Takovou výchozí společnou vlastností je schopnost vnímat v celé různosti svých forem a úrovní, pojímaná nikoli jako veličina nepřímo úměrná prahům, ale především jako schopnost na nějaké působení odpovídat za jistých objektivních podmínek počítky a vjemy. Jejich základem je spleť nepodmíněných a podmínečných spojení. Přitom každá poněkud složitá činnost — na př. zrakové vnímání prostorových vlastností a vztahů předmětů — se vždy uplatňuje jen jako celek, i se svými podmínečně reflexními komponenty. Proto formování psychických vlastností a příslušných činností probíhá s o u č a s n ě, neboť je v podstatě jediným procesem. Psychické vlastnosti jeví se fyziologicky jako soustava nervových spojení, existujících jen ve formě zákonitě nastupující psychické činnosti.

Pro správný povšechný obraz nelze k tomu nedodat ještě jedno. Psychologická charakteristika člověka (osobnost) zřejmě se nemůže skládat z prosté sumy vlastností, z nichž každá by se vyjadřovala psychologicky specifickou odpovědí na působení k ní zaměřené. To by znamenalo úplné rozštěpení osobnosti a vedlo by to k chybné mechanistické představě, jako by každé působení na člověka určovalo svůj efekt »po částech« nezávisle na té dynamické situaci podmíněné dalšími vlivy, v níž se toto působení uskutečňuje. Zde je centrální článek »psychologie osobnosti«. Zde je výchozí a konečný bod pro správné učení o motivaci. Zjištění vnitřních zákonitostí dynamických vztahů, přes které se lomí v člověku všechna vnější působení na něho, je jeden z nejdůležitějších úkolů psychologie.

Úkolem naší stati není analýsa těchto hlavních problémů. Jejich řešení musí být výsledkem celé soustavy speciálních theoretických i experimentálních zkoumání. Tato stať měla za úkol pouze naznačit směr oněch zkoumání.

S. L. Rubinštejn, *Voprosy psichologičeskoj teoriji*, Voprosy psichologii, 1955, č. 1.

Přeložila prom. psych. Věra Bokorová.